

Іванова Віра,
кандидат історичних наук,
Сумський обласний краєзнавчий музей

**РУКОПИСНЕ СЛУЖБОВЕ ЄВАНГЕЛІЄ XVII ст.
З ФОНДІВ СУМСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ:
ВИВЧЕННЯ Й АТРИБУЦІЯ**

Досліджуване рукописне службове Євангеліє (КП 35091, Пи-14182) – окраса колекції Сумського обласного краєзнавчого музею.¹ Проте, до цього часу нез'ясованими залишались питання загальної атрибуції книги: науково-фондова документація музею помилково відносить її до друкованих видань, подає вкрай скупі описові характеристики експонату та відомості з історії його побутування. Запропоновані результати наукового пошуку покликані бодай частково заповнити цю лакуну.

Загальна характеристика рукопису.

Книжковий блок складають 344 аркуші паперу трьох видів: I – II (4°), 1 – 340 (2°), III – IV (4°) (280 x 177 мм) з чотирма типами філіграней, одна з яких ідентифікована як орел у картуші (з короною ?), подібний до малюнків №№ 736, 737 з альбому І. Каманіна та О. Вітвіцької (1637/1657 pp.) [3, с. 21, 116]. Текст Євангелія писаний церковнослов'янською мовою, півуставним типом письма, кіновар'ю і чорним чорнилом.² Час створення рукопису підтверджує наявна у тексті грецька літера Σ «сигма», що як еквівалент великої старослов'янської літери «С» широко представлена у східнослов'янських рукописах XVII ст. [2, с. 349].

¹ Експонувалось на виставках: «Духовні скарби Сумщини», «Сумщина православна» до 1030-річчя Хрещення Київської Русі – України тощо.

² У складі чорнил виявлено ртуть, свинець і органічні сполуки. Аналіз елементного складу зразка здійснений співробітниками Інституту прикладної фізики НАН України за допомогою портативного рентген-флуоресцентного аналізатора Elva Tech Prospect 2.

Заголовки Євангелій виписані простою кіноварною в'яззю; для оформлення ініціалів і заставок (у чорному, червоному і сірому кольорах, почасти незавершених) використані рослинні й тератологічні мотиви (за винятком заставки на початку Євангелія від Луки, центральну частину якої займає христологічний сюжет). Кінцівки текстів різні: чотири з них являють собою рослинні візерунки (арк. 11, 159 зв., 260 зв., 340 зв.), п'ята – малюнок вписаної у фігурний щит голови людини (арк. 334 зв.).

На аркушах 13 зв. та 263 зв. вклеєні друковані мініатюри із зображеннями євангелістів Матфея й Іоанна Богослова, автором яких, згідно підписів «1701 NZ» і «Никодим» відповідно, був відомий український гравер Никодим Зубрицький (? – 1724) [7, с. 40, 42, 87]. Дві інших мініатюри, що, очевидно, зображали євангелістів Марка й Луку, розміщувались на аркушах 105 зв., 163 зв. і наразі втрачені.

Оправа книги дерев'яна, обтягнута оксамитом, із двома застібками у вигляді плоских ременів, до яких кріпляться металеві пластини примхливої форми.³ Капітал ручної роботи, плетений у дві нитки.

Середник овальної форми з сюжетом «Розп'яття з предстоячими»: на тлі середньовічного міста біля Розп'ятого Христа стоять Марія Магдалина, Богородиця, апостол Іоанн і сотник Лонгін. Грецька літера Σ «сигма» в контрактурі імені Ісуса Христа також слугує датуючою ознакою і визначає час створення середника XVII ст. [2, с. 349].

На медальйонах-наріжниках, розташованих по кутах верхньої кришки оправи, зображені бик, двоголовий орел з трьома коронами, вершник, який

³ Металеві оздобы Євангелія виготовлені із сплаву на основі міді. Аналіз елементного складу металу здійснений співробітниками Інституту прикладної фізики НАН України за допомогою портативного рентген-флуоресцентного аналізатора Elva Tech Prospectot 2.

убиває дракона, і лев – символи апостолів-євангелістів Луки, Іоанна, Матфея і Марка відповідно. Слід відзначити яскраву іконографічну схожість вершника з зображеннями Московського царя на монетах, клеймах, печатках XVII ст., а двоголового орла – з гербом Московської держави, встановленим після 1654 р. [8, с. 18].⁴

Накладні металеві елементи задньої кришки оправи представлені кутовими жуками і закріпленою по центру ромбоподібною пластиною. Разом із застібками вони утворюють окрему групу оздоб, витриманих в одній стилістиці. Виняток становить пласка кутова накладка з рослинним орнаментом.

Книга ремонтувалася щонайменше двічі: не пізніше 1713 р. до книжкового блоку були додані чотири аркуші паперу, використані власниками для нотаток. Зафіксований на папері форзаців водяний знак фабрики А. Гончарова (1809 – 1843 рр.) [4, с. 195] свідчить про чергове поновлення Євангелія у першій половині XIX ст.: в ході ремонту було замінено оправу, повторно обрізано книжковий блок, здійснено золочення й тиснення обрізів, укріплено пошкоджені аркуші та корінці.

Тексти кодексу розміщені у такій послідовності: аркуші I – II зв. – записи власника книги о. Зіновія; 1 – 1 зв. – сказання про число євангельське; 1 зв. – 8 зв. – покажчик читань на рік від Великодня; 9 – 104 зв. – покажчик глав, передмова Феофілакта Болгарського та Євангеліє від Матфея; 105 – 159 зв. – покажчик глав та Євангеліє від Марка; 160 – 260 зв. – покажчик глав, передмова та Євангеліє від Луки; 261 – 261 зв. – пустий аркуш; 262 – 334 зв. – покажчик глав, передмова та Євангеліє від Іоанна; 335 – 340 зв. – покажчик євангельських читань у дні пам'яті вибраних святих і владичних свят, різних на потребу та за упокій; III – IV зв. – записи власників книги священників Зіновія та Михайла.

⁴ Три корони над головами орла як символ Святої Трійці з'явилися на офіційному гербі у 1625 р. за царя Михайла Федоровича Романова; у 1654 р. за часів Олексія Михайловича Романова крила гербового орла стали розправленими й піднятими.

Початок Євангеліє від Матфея з уклесною мініатюрою Н.Зубрицького.
Фото І.Ройченка

Аркуші рукопису пожовклі, з плямами від вологи, іржі та воску, затертими правими кутами нижнього поля; оксамитове покриття оправи змінило колір з червоного на світло-коричневий, потерте, із слідами іржі від цвяхів, якими кріпляться металеві оздобы; папір книжкового блоку, форзаци і корінець оправи пошкоджені комахами; форзаци з тріщинами вздовж корінця, що оголюють нитки, якими книжковий блок з'єднано з кришками оправи.

Історія побутування

Точні місце та час створення книги залишаються невідомими – так само, як і особа переписувача Святого Письма. Певну інформацію подають маргіналії – записи, зроблені власниками кодексу на полях і окремих аркушах. Зафіксовано три почерки, перший із яких належить священнику церкви Покрови Пресвятої Богородиці с. Клишки Крелевецького повіту Чернігівської губернії (нині Шосткинського району Сумської області) Зіновію Василієвичу, другий – його

онуку, священнику тієї ж церкви Михайлу Симеоновичу, третій – невідомої руки.

Записи, зроблені о. Зіновієм, датуються 1713 роком⁵: «Сія книга Євѣлїе стѣе до храму Покрова Пресѣ Бѣи в селѣ Клишкахъ вѣщанїе грѣшника Зѣновїа Василїевича [сц]ѣника Клишков: Року Гня – аѣтї. ГД сѣмъ буди Імя Гне блвенно вѣ [ны]нѣ и до вѣка. Не на^М Гди не на^М но Імени Твоему даждь славу» (арк. 8 зв.).⁶

Отець Зіновій залишив чимало інших записів – здебільшого фрагментів богослужбових текстів, у тому числі латиною. Останній факт схиляє до думки про освіченість власника книги: вірогідним місцем його навчання був Києво-Могилянський колегіум.⁷ Він же є «справщиком» кодексу: сторінки Євангелія рясніють скорописними виправленнями, що відображають процес еволюції церковнослов'янських богослужбових текстів [6].

Особливий інтерес становить своєрідний синодик – перелік імен уже покійних на той час і очевидно близьких священнику людей. Перше місце в ньому займає ім'я «Христини Забѣловни», яка, як указано там же, померла 13 липня 1711 р., у понеділок, у день святкування Собору Архистратига Гавриїла. Цей запис цілком узгоджується з історичними даними, за якими із середини XVII ст. до 1709 р. с. Клишки належало представникам козацько-старшинського роду Забіл, однак у родоводі останніх, упорядкованому В. Модзалевським, не виявлено жодної жінки на ім'я Христина [5, с. 80 – 99].⁸

Іншим вартим уваги записом о. Зіновія є вірш духовного змісту, занотований староукраїнською мовою. Під час атрибуції твору було встановлено частковий збіг його окремих строф із строфами «Вінців» Івана Величковського (? – 1701) – яскравого представника стилю бароко в українській поезії, який у 70-х – 80-х рр. XVII ст. працював у Чернігові в друкарні Лазаря Барановича [1]. Не виключено, що о. Зіновій був знайомий з І. Величковським і зафіксував один із варіантів його поезій, не уведений до наукового обігу.⁹

⁵ За даними офіційного сайту Шосткинського благочиння Конотопсько-Глухівської єпархії УПЦ (<http://blagoves.prihod.ru/blaghramscategory/view/id/1142193>) перший дерев'яний храм Покрови Пресвятої Богородиці с. Клишки споруджено у 1717 р. Як бачимо, власницький запис о. Зіновія ставить під сумнів правильність цього твердження.

⁶ Мова маргіналій – церковнослов'янська, із вкрапленнями розмовної української мови; тип письма – скоропис, матеріал – коричневі чорнила. Детальний опис і всебічний комплексний аналіз зафіксованих у Євангелії записів залишаємо для окремого дослідження.

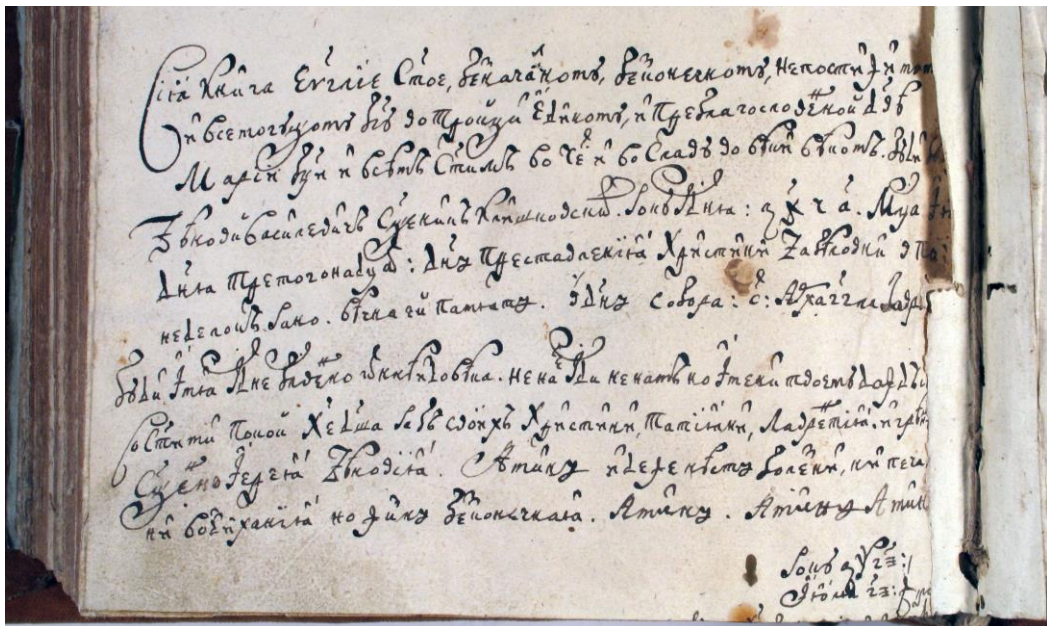
⁷ Часова відстань між записами о. Зіновія та його онука о. Михайла свідчить про те, що у 1713 р. о. Зіновій був уже немолодою людиною. Тож видається сумнівним припущення, що він міг закінчити Чернігівський колегіум, заснований у 1700 р.

⁸ Водночас, імена кількох представниць роду Забіл залишилися невідомими і у «Малороссийском Родословнике» позначені трьома крапками.

⁹ Усі відомі на сьогодні твори І. Величковського видані у книзі: Величковський Іван. Твори. К, 1972.

Маргіналії руки о. Михайла Симеоновича висвітлюють подальшу долю книги: з 12 грудня 1732 р. по 24 липня 1734 р. вона знаходилась у церкві Петра і Павла с. Псарівка (нині с. Деснянське Коропського району Чернігівської області), а 3 жовтня 1751 р. була подарована Гамаліївському Харлампіївському чоловічому монастирю. Після закриття обителі у 1799 р. її найцінніше майно перейшло у власність Києво-Братського монастиря, а те, що «гірше» і «дешевше», залишилось для потреб новоутвореної парафії. Протягом наступних двадцяти шести років Гамаліївський монастир перебував у запустінні і використовувався як парафіяльна церква, однак його споруди були ще досить міцними, і 15 березня 1826 р. Святіший синод прийняв рішення перевести сюди черниць Новомлинського дівочого монастиря [9, с. 53]. З цією подією пов'язана поява наклейки з найпізнішим, виявленим на форзаці Євангелія записом: «№ 1-й по главной описи Гамальевскаго Рождество-Богородичнаго дѣвичьяго монастыря».

У 1920-х рр. Гамаліївський монастир було закрито, а його цінності (очевидно, Євангеліє у тому числі) вилучено. Про включення кодексу до певного зібрання говорять зроблені хімічним олівцем позначки «інв. 1904» на звороті форзацного аркушу та арк. II. Документальні дані про обставини надходження книги до Сумського обласного краєзнавчого музею не збережені: науково-уніфікований паспорт класифікує її як предмет «із старих надходжень», що фізично опинився у фондах закладу значно раніше часу його офіційної реєстрації.

Рукописне службове Євангеліє. XVII ст. Фото І.Ройченка

Список використаної літератури

1. Величковський І. Твори. Київ.: Наукова думка, 1972. URL: <http://litopys.org.ua/velych/vel.htm> (дата звернення: 10.09.2019).
2. Гальченко О. М. Атрибуція та визначення первинності оправи при описуванні рукописних кирилических книг XVI ст.: спостереження кодиколога // Рукописна та книжкова спадщина України. 2013. Вип. 17. С. 332 – 355.
3. Каманін І., Вітвіцька О. Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII в.в. (1566 – 1651). Київ: Друкарня Всеукраїнської Академії наук, 1923. 144 с.
4. Клепиков С.А. Филиграни и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII – XX веков. Москва: Изд-во Всесоюзной Книжной палаты, 1959. 306 с.
5. Модзалевский В. Л. Малороссийский Родословник. Т.2: Е – К. Киев, 1910. 746 с.
6. Людоговский Ф. К. Функционирование и эволюция служебного и четьего вариантов церковнославянского Евангелия в эпоху книгопечатания: постановка проблемы // Лингвистическое источниковедение и история русского языка 2004 – 2005. Москва, 2006. С. 400 – 418.
7. Попов В. Матеріали до словника українських граверів / Укр. наук. ін-т книгознавства. Київ: Київ-Друк, 1926. 140 с.
8. Символы и награды Российской державы / В. Н. Балязин, А. А. Кузнецов, Н. А. Сивова, Н. А. Соболева. Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2013. 448 с.
9. Чухно В. Історія Гамаліївського Харлампіїва монастиря // Сіверянський літопис. 2011. № 3. С. 46 – 59.